

Taalkundige problemen bij de uitgave en studie van Oudengelse glossen

door

JAN VERDONCK

Voor de studie van het Oudengels beschikken we tegenwoordig over degelijke uitgaven met inleidingen en glossaria van de meeste poëzieteksten en van de belangrijkste prozateksten. Dit is echter nog niet het geval voor heelwat interessant glossenmateriaal. Weliswaar werden veel Oudengelse glossen ooit al eens gepubliceerd, maar een aanzienlijk aantal uitgaven zijn dringend aan herziening toe of moeten helemaal overgedaan worden. Pas dan zal het interessante materiaal dat zij bevatten efficiënt gebruikt kunnen worden volgens de normen die het linguïstisch onderzoek nu stelt. In de eerste plaats denken we hierbij aan het concrete plan om een volledig nieuw Oudengels woordenboek samen te stellen. Een deel van het voorbereidend werk wordt momenteel geleverd door het *Centre for Medieval Studies* in Toronto (Canada). Er kan in dit verband gewezen worden op R. Frank en A. Cameron's *A Plan for the Dictionary of Old English* (1973), waarin o.m. een overzicht gegeven wordt van de bestaande en van de in voorbereiding zijnde tekstuutgaven.

Aan de nieuwe behoeften beantwoorden echter ook nieuwe mogelijkheden. Daar is vooreerst de aanzienlijke vooruitgang in de voorbije 20 jaar op het gebied van de codicologie, waardoor identificatie, localisering en datering van heelwat codices mogelijk werd. Naast N. Ker's *Catalogue of Manuscripts Containing Anglo-Saxon* (1957) beschikken we nu o.m. ook over een reeks belangrijke publicaties van T. A. M. Bishop, waaronder zijn *English Caroline Minuscule* (1971) een belangrijke plaats bekleedt. Voorts zijn daar de vele goede facsimile-uitgaven van o.m. geglosserde psalters, bijv. het Vespasiaanse psalter (D. H. Wright and A. Campbell), het Parijse psalter (B. Colgrave), enz. Ook het gebruik van microfilms is in de laatste jaren sterk toegenomen. Gecombineerd met een deskundig onderzoek van de manuscripten blijkt de fotografie bijzonder goede resultaten op te leveren. Soms brengen gewone foto's rasuren en correcties aan het licht die op het handschrift zelf niet steeds even makkelijk door het blote oog ontdekt worden. Zo

kon ik bij de voorbereiding van de uitgave van de *Liber Scintillarum* glos zelfs de sporen van een aantal rasuren ontdekken op normale vergrote afdrucken van een microfilm.

Ook het gebruik van de computer opent nieuwe perspectieven voor de studie van het Oudengels, vooral dan op het gebied van de lexicografie. Het zoëven vermelde Oudengels woordenboek zal door middel van een computer worden samengesteld. Maar ook voor andere aspecten van de teksteditie en de tekststudie kan vruchtbaar gebruik worden gemaakt van elektronische apparatuur. Zo dadelijk zal ik het hierover nog hebben.

Het uitgeven van glossen en het glossenonderzoek in zijn geheel hebben een specifieke inbreng voor de studie van het Oudengels.

In lexicologisch opzicht biedt de glos, door het feit dat zij in principe een semantisch equivalent is van wat in een andere taal, meestal het Latijn, geschreven staat, een unieke mogelijkheid tot het vastleggen van de woordbetekenis. Dat hier ook aanzienlijke problemen mee verbonden kunnen zijn, is zondermeer duidelijk voor alwie met glossen enige ervaring heeft. Het is namelijk best mogelijk dat een bepaalde glos enkel een algemene, zogenaamde woordenboekbetekenis van het betreffende lemma weergeeft en niet zijn specifieke betekenis in het zinsverband.

Een tweede, niet minder boeiend aspect van de glossenstudie is gelegen in het onderzoek van de ontleningsmechanismen die, merkwaardig genoeg, doorheen de hele Oudengelse periode ononderbroken schijnen te hebben gewerkt. Vaak staan we hier als het ware in de woordsmidse van het Oudengels en zijn we getuige van talrijke leenvertalingen uit het Latijn. Op dit gebied valt nog heelwat opzoekingswerk te verrichten, vooral nadat Helmuth Gneuss er met zijn *Lehnbildungen und Lehnbedeutungen im Altenglischen* (1955) de aanloop toe heeft genomen. Het boek van Gneuss heeft vooral betrekking op het Vespasiaanse psalter. Maar ook andere glosseringen zijn een onderzoek op het stuk van de leenvertalingen overwaard.

Een derde bijdrage van de glossenstudie betreft de mogelijkheid om de chronologische en geografische spreiding van het woordmateriaal min of meer na te gaan. Vooral wanneer het gaat om vaak geglosserde teksten als de psalmen, kan het opkomen en in onbruik raken van bepaalde woorden soms worden geconstateerd. Hiertoe is het noodzakelijk dat alle bewaarde Oudengelse psalterhandschriften in degelijke uitgave voorhanden zijn, wat nu nog niet het geval is. Elke uitgave dient ook te worden voorzien van de nodige tekstkritische apparatuur en van een glossarium, teneinde

een grondige vergelijkende studie van het materiaal te vergemakkelijken.

Maar ook andere glosseringen, die niet in meerdere exemplaren tot ons zijn gekomen bevatten ongetwijfeld interessante gegevens. Zo zijn er een aantal van Canterbury afkomstige interlineaire glossen die ons heelwat kunnen leren over de taalpolitiek door dat cultuurcentrum gevoerd in de laat-Oudengelse periode (2e helft 10de e. - 1e helft 11de e.). In die tijd bleek men al aardig op weg naar het tot stand brengen van een algemene schrijftaal. Sint-Augustinus en Christ Church, de beide rivaliserende Kantelbergse centra, met hun respectievelijke scriptoria, hebben hierbij een niet te onderschatten rol gespeeld. Vooral het beroemde en invloedrijke scriptorium van Christ Church moet een belangrijke bijdrage hebben geleverd, zeker niet het minst door de vele, van Engelse vertalingen voorziene Latijnse boeken die het voor diverse andere plaatsen over heel Engeland vervaardigde. H. Gneuss heeft reeds gepoogd een dergelijke taalbeïnvloedende rol aan te tonen voor een ander Benedictijnercentrum, namelijk Winchester (in *Anglo-Saxon England*, I, pp. 63-83). De rol van Canterbury, maar dan in een periode (omstreeks de eeuwwende), die iets later komt dan Winchester's bloeitijd, moet echter nog met feitenmateriaal verduidelijkt worden. Canterbury was overigens bijzonder goed gesitueerd om een stevige bijdrage te leveren tot het ontstaan van een Oudengelse geschreven koinè. Het had namelijk het oudste klooster (Sint-Augustinus) en de oudste kathedraal (Christ Church) van Engeland. Het was de zetel van de primate van de Engelse kerk, wat veelvuldige contacten meebracht met de andere delen van het land en met het koninklijk huis. Van 966 tot 988 was Dunstan, één van de belangrijkste Benedictijnse hervormers, er aartsbisschop. Daarenboven was Canterbury een centrum van Latijnse geleerdheid. Het is nu een bekend feit dat bij het onderricht in het Latijn de glossen een aanzienlijke rol hebben gespeeld. Een aantal rijkelijk van glossen voorziene handschriften werden gebruikt als leerboeken. Een goed voorbeeld is de Brusselse Aldhelm codex nr 1650 met een groot aantal glossen waarvan de uitgave onlangs werd bezorgd door Prof. Louis Goossens. De consequenties van een dergelijke onderwijsmethode voor de Oudengelse taal kunnen nauwelijks worden overschat. Glossen liggen niet enkel aan de basis van een groot aantal leenvormingen en leenvertalingen in het Oudengels, ze zijn ook in verband te brengen met bepaalde vertaalmethodes. Het fenomeen van de talrijke, min of meer naar volledigheid strevende interlineaire vertalingen bij sommige verspreide Latijnse teksten dient in dit opzicht zeker nog aan een grondig onderzoek

te worden onderworpen. Het is bijvoorbeeld niet helemaal duidelijk wat de eigenlijke bedoeling van dit soort vertalingen is geweest. Wellicht wilde men daarmee in eerste instantie de teksten toegankelijk maken voor personen die weinig houvast hadden aan het Latijn.

Van een achttal interlineaire glossen van dit laatste soort is nu bewezen dat ze uit het scriptorium van Christ Church afkomstig zijn. Enkele daaronder moeten dringend opnieuw worden uitgegeven, o.m. de glos bij Defensor's *Liber Scintillarum*. Het betreft een bloemlezing met aforismen uit de Bijbel en de Kerkvaders. Het handschrift – British Museum, Royal 7 C.iv – is ontstaan in het eerste decennium van de elfde eeuw en de glos dateert van enkele jaren later. Deze codex is representatief, zowel voor de schrijfkunst als voor de glosseerpraktijken van Christ Church. Hij kan ons ongetwijfeld een heleboel leren over de taalkundige opvattingen die men huldigde in dit nogal sterk op de traditie gestelde centrum. Opmerkelijk is bijvoorbeeld dat het gebruikte spellingsysteem duidelijk bij de traditie aanleunt en maar gedeeltelijk de fonologische realiteit weergeeft. Leerrijk is in dit opzicht een vergelijking tussen de ongeveer gelijktijdig ontstane Aldhelm glossen uit de Brusselse codex en die van de *Liber Scintillarum* glos. Waar de laatste door het conservatisme van de spelling uit een heel wat vroegere periode schijnt te dateren, staat het spellingsysteem van de Aldhelm glossen al veel dichterbij wat het reële evolutiestadium van de Engelse taal moet zijn geweest. Anderzijds zijn er in het *Liber Scintillarum* voldoende bewijzen te vinden voor het feit dat zelfs nog in het eerste kwart van de elfde eeuw een haast roekeloze uitbreiding van de woordenschat met neologismen heel goed mogelijk en aanvaardbaar was.

Welke zijn nu de problemen die zich voordeden bij een uitgave als die van het *Liber Scintillarum*?

Een eerste probleem vloeit voort uit het feit dat de glos een kopie is van een ander, verlorengegaan manuscript, wat uiteraard bij zeer Oudengelse documenten voorkomt. Dit heeft als gevolg dat de vertaling van bepaalde passages vaak niet volledig overeenstemt met de Latijnse versie waarboven ze werd ingeschreven. De verklaring kan dan gezocht worden in een discrepantie tussen de Latijnse tekst van het model en die van het handschrift waarin de glos werd gecopieerd. Voor de uitgave en de studie van dergelijk materiaal is het van fundamenteel belang dat de juiste verhouding tussen de glos en haar basis wordt onderzocht. Van ieder woord moet men proberen te achterhalen in hoeverre het een weergave is, of wellicht ook helemaal geen weergave van het lemma waarboven

het zich bevindt. Zo kan men zich dan een algemeen beeld vormen van de nauwkeurigheidsgraad waarmee de glossator of eventueel de copist te werk is gegaan. Het is ook niet zonder belang dat onderzocht wordt in welke mate er bij een woordelijke vertaling uit het Latijn ook rekening werd gehouden met de betekenis van het woord in de zin en in de context. Wat het *Liber Scintillarum* betreft moet gezegd dat veelal het woord in zijn verband werd geïnterpreteerd en dat de glossator zich niet heeft beperkt tot de eerste voor de hand liggende woordenboekbetekenis. Toch was hij niet steeds volkomen consequent. Vooral wanneer de te vertalen Latijns zin op de een of andere manier corrupt was, of de glossator wellicht als onverstaanbaar voorkwam, krijgt men een woordelijke vertaling, die dan vanzelfsprekend ook niet erg zinvol is.

Om een zo volledig mogelijk overzicht te krijgen van al de afwijkingen tussen de Oudengelse vertaling en de Latijnse basis bestaat er een goede methode die totnogtoe niet zo vaak werd gebruikt. Ze komt neer op het samenstellen van volledige concordanties in beide richtingen: Oudengels-Latijn en Latijn-Oudengels. Het aandachtig nalezen van de lijsten brengt doorgaans vrij makkelijk de discrepanties aan het licht. Tegen deze methode kan alleen ingebracht worden dat ze tijdrovend is. Wanneer echter de hulp van de computer kan ingeroepen worden is het werk, zo niet minder tijdrovend, dan toch bijzonder interessant wegens de diverse andere mogelijkheden voor het taalonderzoek die een dergelijke manier van werken biedt. Het is bijvoorbeeld heel eenvoudig om d.m.v. de computer nog een aantal andere lijsten uit het materiaal te bekomen, bijvoorbeeld een frequentielijst en een retrograde alfabetische rangschikking van de woorden, dus van achteren naar voren. Deze laatste lijst vergemakkelijkt o.m. aanzienlijk de studie van het flexiesysteem.

Voor mijn uitgave van de *Liber Scintillarum* glos had ik de gelegenheid om, in het kader van een project aan de Gentse Rijksuniversiteit, het materiaal met de computer te laten bewerken. Een klein voorbeeld kan hier illustreren hoe de discrepanties tussen glos en tekst werden opgespoord door middel van de concordantie Oudengels-Latijn. In hoofdstuk 54, lijn 14 staat *bewera* boven het lemma *effudas*, terwijl elders bijvoorbeeld in hoofdstuk 27, lijn 42 en hoofdstuk 78, lijn 122 *beweraþ* een weergave is van *defendit*. Meteen zijn we dus op het spoor van de vermoedelijke variant in het model, en weten we dat *bewera* oorspronkelijk bedoeld werd als vertaling van een vorm van *refendere*. Zo kon er een hele lijst met dergelijke gevallen worden opgesteld. Het spreekt echter vanzelf dat daarmee nog lang niet alle vraagtekens zijn opgelost. Een

aantal zgn. „foute vertalingen” lijken bijvoorbeeld eerder te moeten worden toegeschreven aan verkeerde interpretaties dan aan varianten in het model. Anderzijds is ook duidelijk gebleken dat de scribent-glossator van het *Liber Scintillarum* zich tot op zekere hoogte bewust was van de divergenties tussen de Latijnse tekst van zijn manuscript en die van het model waaruit hij de glos copieerde. Hij heeft zich zeker niet beperkt tot zuiver afschrijven. Er zijn talrijke voorbeelden te vinden van correcties en aanpassingen, uitgevoerd in de hand van de hoofdglossator na volledige of gedeeltelijke voltooiing van het copieerwerk. Wellicht is hem bij het nalezen van zijn werk het een en ander nog opgevallen. Hij mag in ieder geval een vrij intelligent en zorgzaam kopiist worden genoemd.

Zijn intelligentie heeft onze scribent ook gebruikt bij het klaarblijkelijk nastreven van een zekere uniformiteit in de spelling. Het is niet uitgesloten dat deze bekommernis om de spelling gezien moet worden in het licht van het streven van Canterbury naar een gestabiliseerde schrijftaal. En precies omdat de scribent van het *Liber Scintillarum* ook zo'n merkwaardig zorgzaam man blijkt te zijn geweest – wat eveneens in zijn handschrift tot uiting komt – moet de spelling van deze geglosseerde codex beschouwd worden als belangrijk en representatief voor de spellingopvattingen van Canterbury in de laat-Oudengelse periode. Nu hebben bij de studie van het spellingsysteem de computerlijsten heel goede diensten kunnen bewijzen. De lijst Latijn-Oudengels bracht een aantal varianten samen die anders moeilijk bijeen te brengen waren. Bovendien toonden bepaalde door dezelfde scribent uitgevoerde spellingcorrecties duidelijk aan in welke richting hij tendeerde.

Al deze en nog heel wat meer aspecten van de glossenuitgave maken een dergelijke taalkundige activiteit tot een bijzonder boeiende en in menig opzicht lonende bezigheid.